
SOCIETATEA CIVILĂ ROMÂNEASCĂ DIN ARAD ÎN TIMPUL DUALISMULUI

Ioan BOLOVAN, Sorina Paula BOLOVAN

După 1989, una dintre noțiunile care au făcut carieră în științele politice din România a fost, fără îndoială, aceea de societate civilă. Mass media a contribuit din plin la o atare evoluție spectaculoasă. Construirea după ieșirea din regimul de dictatură a unei rețele de instituții plasate în afara statului, ce s-a multiplicat cu o repeziune debordantă, a fost probabil o explicație a vehiculării intense a acestei noțiuni. Societatea civilă ar putea fi definită, foarte simplu, drept ansamblul asociațiilor intermediare care nu sunt nici statul și nici familia extinsă; prin urmare, societatea civilă include asociații voluntare, firme și alte organe corporative. Termenul a fost utilizat cu diferite semnificații de către mai mulți autori, începând din secolul al XVII-lea, dar principala sa utilizare curentă provine de la Hegel. Astfel, societatea civilă este reprezentată de instituțiile și organizațiile sociale și civice care constituie temelia unei democrații funcționale. Organizațiile societății civile se implică în luarea deciziilor privind dezvoltarea socială sau a deciziilor de interes public. Actualmente, într-o formulare des uzitată, „Societatea civilă este o noțiune care descrie forme asociative de tip apolitic și care nu sunt părți ale unei instituții fundamentale a statului sau ale sectorului de afaceri. Astfel, organizațiile neguvernamentale - asociații sau fundații, sindicatele, uniunile patronale sunt actori ai societății civile, care intervin pe lângă factorii de decizie, pe lângă instituțiile statului de drept pentru a le influența, în sensul apărării drepturilor și intereselor grupurilor de cetățeni pe care îi reprezintă”¹.

Există firește diferite definiții ale conceptului de „societate civilă”. În limbajul comun, sensul atribuit este adesea unul reduționist, mulți oameni înțelegând prin „societate civilă” organizațiile nonguvernamentale. Școala Londoneză de Economie, Centrul pentru Societatea Civilă, utilizează ca definiție de lucru o exprimare pentru care optăm și noi: „Societatea civilă se referă la un set de instituții, organizații și conduite situate între stat, afaceri și familie. Aceasta include organizații non-profit, organizații filantropice, mișcări sociale și politice, alte forme de participare socială și civică”. Exemple de instituții ale societății civile: organizații nonguvernamentale (ong-uri); organizații comunitare; asociații profesionale; organizații politice; cluburi civice; sindicate; organizații filantropice; cluburi sociale și sportive; instituții culturale; organizații religioase; mișcări ecologiste; media etc. Astfel, societatea modernă s-ar structura prin trei componente: componenta economică, componenta politică (instituțiile fundamentale ale statului) și componenta societății civile, sectorul non-profit, care legitimează sau amendează celelalte două componente. Prin urmare, societatea civilă descrie un întreg sistem de structuri, care permit cetățenilor noi roluri și relații sociale, prin diferite modalități de participare la viața publică. Dincolo de aspectul instituțional,

¹ Pentru detalii suplimentare despre problematică se pot consulta cu folos următoarele site-uri: www.fdsc.ro; http://www.fndc.ro/comunitate/societatea_civila.html; http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_society.

societatea civilă este formată din cetățeni, care, asociați sub diferite forme, participă la viața publică, influențează politicile, apără și promovează interesele populației. Sergiu Tămaș, cercetător al instituțiilor politice, afirma că „formarea societății civile este rezultatul unei mișcări spontane și creatoare a cetățenilor care instituie în mod benevol diverse forme de asociere politică, economică, culturală. În cadrul societății civile, cetățenii intră într-o țesătură de raporturi sociale, participând benevol la activitatea unei multiplicități de asociații, organizații, cluburi, în vederea promovării unei diversități de obiective și interese. Organizațiile societății civile sunt autonome în raport cu statul, reprezentând o multitudine de centre de putere, un sistem al puterilor non-statale”².

Sintagma enunțată în titlul materialului nostru, „societate civilă românească”, pentru perioada anterioară unirii Transilvaniei cu România, a fost lansată în istoriografia românească relativ recent, de către Liviu Maior, unul dintre cei mai avizați specialiști ai istoriei Transilvaniei și care a adus în discuție subiectul în legătură cu fenomenul loialității în istoria modernă a românilor transilvăneni. În timpul dualismului, ca urmare a statutului pe care l-au avut românii din Transilvania, au fost create sute de instituții profesionale și culturale regionale și locale (asociații și societăți culturale, reuniuni de femei, reuniuni învățătoarești, societăți de lectură ale elevilor și studenților, coruri, asociații economice etc.), care au contribuit la întărirea conștiinței naționale românești. Practic, această eferescență asociaționistă pusă în slujba consolidării și afirmării națiunii române reprezintă, așa cum s-a afirmat cu multă pertință, o adevărată „societate civilă românească”, adaptată la condițiile politice, culturale și economice specifice epocii³. Preluând enunțul anterior, putem să avansăm ca ipoteză de lucru, încă din acest moment, urmând să exemplificăm în cuprinsul lucrării, ideea că „societatea civilă românească” din Transilvania a avut, spre deosebire de accepțiunea curentă, o specificitate rezultată în urma condițiilor în care au trăit românii din provincie între 1867-1918. Aceasta nu diminuează însă cu nimic valoarea și importanța ei pentru corpul național românesc din provincie, aportul societății civile românești la procesele modernizatoare care s-au derulat în Transilvania în deceniile premergătoare Primului Război Mondial fiind unul vizibil și de necontestat. Modelul era unul larg răspândit în dubla monarhie, unde unele popoare începuseră mai devreme procesul asociaționist, de construire a societății civile, cehii fiind cei mai avansați în acest sens⁴.

Încoronarea la Budapesta a lui Francisc Iosif I, la 8 iunie 1867, ca rege al Ungariei a consacrat noua formulă de organizare dualistă a monarhiei, ceea ce a însemnat împărțirea Imperiului Habsburgic în două state, cu parlamente și guverne proprii, în comun fiind conduse doar trei domenii: finanțele, armata și politica externă. În cuprinsul Ungariei au fost incluse Transilvania, Slovacia, Croația și Voivodina. Așa cum remarca în epocă intelectualul și omul politic Alexandru Roman, dualismul a însemnat „unio duarum nationum contra plures”. Prin încheierea dualismului austro-ungar, Transilvania a pierdut orice urmă de autonomie, fiind integrată politic și administrativ în Ungaria. Întreaga legislație votată de parlamentul ungar după 1867 a urmărit, explicit sau nu, realizarea unui stat național maghiar omogen. Prin asimilarea naționalităților și o politică demografică adecvată intereselor guvernelor de la Budapesta, s-a reușit creșterea ponderii maghiarilor în stat, de la 41,2% în anul 1880, la 48,1% în 1910⁵.

Reacția românilor față de dualism nu a întârziat să se materializeze, mai întâi în formula consacrată în timpul Revoluției de la 1848, cea a adunărilor naționale reprezentative. Astfel, la 3/15 mai 1868, tot la Blaj, mai multe mii de români au aniversat 20 de ani de la Marea Adunare Națională din 3/15-5/17 mai 1848, prilej cu care s-a adoptat și un document politic intitulat *Pronunciament*, în care se solicita restaurarea autonomiei politice și administrative a Transilvaniei, aplicarea legilor

² Sergiu Tămaș, *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*, București, 1993, p. 258.

³ Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București, 2006, p. 8.

⁴ Jan Havranek, „The Development of Czech Nationalism”, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part 2, 1967, p. 239.

⁵ Laszlo Katus, „Multinational Hungary in the Light of Statistics”, în Ferenc Glatz, (ed.) *Ethnicity and Society in Hungary*, Budapest, 1990, p. 129, Tabelul nr. 5.

votate de Dieta de la Sibiu în 1863-1864 și convocarea unui nou for legislativ provincial pe baze democratice. Dualismul a generat la nivelul elitei politice românești două atitudini fundamentale care au dominat, uneori simultan, alteori alternativ, întreaga activitate politică a românilor din Ungaria până la Primul Război Mondial. *Pasivismul*, promovată cu precădere de către Ioan Rațiu și George Bariț, a însemnat abținerea de la viața politică (alegeri), fiind o formă de protest față de un stat format fără consultarea lor, negându-se astfel valabilitatea juridică a dualismului. Cealaltă orientare, *activismul*, susținea participarea la viața politică, lupta parlamentară și în adunările locale ale comitatelor pentru promovarea și protejarea drepturilor românilor. Liderul acestei orientări a fost mitropolitul Andrei Șaguna, la ea aderând mai ales fruntașii români din Banat și Partium, teritorii ce făceau parte încă din 1860 din Ungaria. Formarea partidelor politice a fost un fenomen general european în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pentru românii din Ungaria, dualismul a grăbit procesul de constituire a partidelor politice, din nevoia firească de organizare și îndrumare a rezistenței naționale⁶. La începutul anului 1869 s-a desfășurat la Timișoara Conferința Națională a românilor din Banat, unde Alexandru Mocioni a susținut o organizare politică modernă de tip partidist, punându-se bazele Partidului Național al Românilor din Banat și Ungaria. Se avansa ca tactică solidaritatea politică cu celelalte naționalități din Ungaria și cu românii ardeleni, programul politic elaborat acceptând dualismul, dar combătându-l de pe baze democratice și liberale. În primăvara anului 1869, din inițiativa lui Ioan Rațiu, Ilie Măcelariu și Visarion Roman, a fost convocată la Miercurea, lângă Sibiu, Conferința Națională a românilor ardeleni, fiind puse bazele Partidului Național al Românilor din Transilvania, în frunte cu I. Măcelariu. Programul adoptat se baza pe principiile programului revoluționar de la Blaj din 1848 și preconiza autonomia Transilvaniei, egalitatea în drepturi a naționalităților, democratizarea vieții politice și a instituțiilor administrative, juridice etc. Ca tactică de luptă a fost propus pasivismul⁷.

Dincolo de exprimările în plan politic (Memorialul, Memorandul, lupta parlamentară etc.), rezistența românilor împotriva dualismului s-a manifestat mai ales prin intermediul instituțiilor culturale. Nimeni nu se mai îndoiește astăzi că mișcările de emancipare națională din secolul al XIX-lea cantonate în spațiul Europei Centrale și de Sud-Est, au încorporat în strategia lor cultura, ca un element decisiv al procesului de solidarizare națională. Componenta culturală, reprezentată printre altele și de asociațiile regionale înființate înainte de semnarea *Ausgleich*-ului (Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (ASTRA) – 1861, Societatea pentru cultura și literatura română în Bucovina – 1862, Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român – 1863 etc.) a avut o contribuție importantă în procesul de afirmare a identității naționale și, indirect, chiar în sfera militantismului politic. Datorită caracterului lor regional, ele au dinamizat activitatea culturală pe o arie geografică largă coagulând elita intelectuală răspândită în mai multe centre urbane; dar, în același timp, au și favorizat accesul comunităților sătești la actul de cultură⁸.

ASTRA și-a creat după 1869 despărțăminte în aproape toată Transilvania. Întrunirile periodice ale comitetului de conducere de la Sibiu, adunările generale anuale care se țineau în diverse orașe au constituit tot atâtea ocazii de întrunire și pentru liderii politici, pentru discutarea strategiei politico-culturale. Socializările cu ocazia acestor adunări generale, contactul periodic între elite și baza mișcării politico-cultural-naționale au însemnat acumularea unei solidarități specifice formelor instituționale ale societății civile moderne. Apariția *Tribunei* la Sibiu, în 1884 a reprezentat un alt moment de referință în istoria mișcării naționale românești, în paginile ziarului fiind găzduite opiniile liderilor politici români care nu erau dispuși să facă compromisuri cu statul

⁶ Liviu Maior, *Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc*, Cluj-Napoca, 1992, p. 72.

⁷ Dumitru Suci, *Mișcarea antidualistă a românilor din Austro-Ungaria și Ilie Măcelariu, 1867-1891*, București, 2002, p. 194.

⁸ Ioan Bolovan, *Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român, 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994, p. 2sqq.

maghiar. Tribunismul a devenit un veritabil curent politic, cultural și social, gazeta orientându-se spre educarea politică a maselor, a țăranilor, care erau de fapt marea majoritate a populației din provincie (la 1880, aproape 90% din populația Transilvaniei trăia în mediul rural). Prin formula lansată de Slavici, „Soarele pentru români la București răsare”, s-a avut în vedere promovarea valorilor culturale general românești, direcționarea evoluției culturale și politice a românilor transilvăneni în acord cu realitățile din România. De altfel, modelul sociologic global de organizare a societății din Vechiul Regat a constituit un reper constant pentru liderii românilor transilvăneni. De altfel, nu lipsit de importanță este și faptul că unirea din 1859 și realizarea statului național român, structurarea instituțiilor acestuia, precum și construirea societății civile în Vechiul Regat, au reprezentat un impuls pentru asociaționismul românilor din afara României⁹.

Fruntașii politici români s-au orientat și spre formarea unei clase de mijloc, care să constituie suportul pentru lupta politică și pentru susținerea instituțiilor școlare și culturale care nu beneficiau de niciun ajutor material din partea statului maghiar. Băncile românești, formate începând cu deceniul al optulea (Albina, Victoria, Someșana etc.) au sprijinit cu precădere clasa de mijloc românească și țărănimea înstărită. Analizând conținutul și caracterul asociațiilor întemeiate de românii din Transilvania, Ioan Slavici remarcă în lucrarea *Românii din Ardeal*, publicată în 1910, că „semnul distinctiv al tuturor acestor așezăminte culturale este participarea țărânimii la ele. Adunarea, de orișice natură ar fi ea, nu e răușită, dacă elementul țărănesc nu e îndeajuns reprezentat la ea, căci toate sunt pornite din gândul de a strânge legăturile între deosebitele părți ale poporului, și în Ardeal nație va să zică țăran, și național e numai ceea ce e potrivit cu felul de a fi al țărânimii”¹⁰.

Evident, și la Arad lucrurile s-au derulat într-un mod identic pentru români cu ceea ce se întâmpla în întreaga Transilvanie. Aradul a reprezentat, așa cum au subliniat cu nedismulat orgoliu în repetate rânduri istoricii arădeni, și nu numai, unul dintre cele mai importante centre de luptă ale românilor împotriva dualismului, de conservare și afirmare a identității naționale. Tradiția istorică, așezarea geografică, realitățile etno-demografice etc. au contribuit la conturarea unui asemenea loc privilegiat în istoria modernă. Astfel, românii din orașul Arad și satele vecine devenite ulterior cartiere, reprezentau între 1880 și 1910 circa 18-20% din totalul populației¹¹. În ciuda unei vizibile diminuări procentuale la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primul deceniu al secolului XX, elementul etnic românesc deținea o pondere superioară comparativ cu alte orașe din vestul sau centrul Transilvaniei (Timișoara, Oradea, Cluj etc.). Nu întâmplător aici s-au înființat și au activat cele mai numeroase asociații și instituții raportat la numărul de locuitori români dintre toate orașele transilvănene. O sumară enumerare a lor este semnificativă pentru a evidenția nu doar numărul dar și diversitatea socială și profesională a beneficiarilor acestui asociaționism.

Prima și poate cea mai reprezentativă a fost Asociația națională arădană pentru cultura poporului român. După aprobarea de către autorități a statutelor, pregătirile pentru ședința de constituire a Asociației naționale arădene au intrat în primăvara anului 1863 în faza finală. Episcopul Procopie Ivacicovici a convocat, la 18 martie 1863, într-o ședință preliminară, elita românească din Arad, cu ocazia acestei conferințe luând ființă un comitet executiv care a pregătit în 7 ședințe consecutive deschiderea festivă a activității Asociației arădene cu prilejul primei adunări generale din 30 aprilie 1863. Prezența episcopului dar și a multor reprezentanți ai clerului la manifestare a fost una destul de semnificativă pentru a demonstra rolul pe care biserica l-a avut pentru românii din Transilvania cel puțin până la primul război mondial. Elita ecleziastică a fost mai totdeauna în avangarda inițiativelor ce vizau extinderea programului Asociației naționale din Arad spre

⁹ Nicolae Bocșan, „Transilvania și unirea din 1859. Implicații culturale”, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca*, XXVII, 1985-1986, p. 487sqq.

¹⁰ Ioan Slavici, *Românii de peste Carpați*, ediție de Constantin Mohanu, prefață de Dumitru Micu, București, 1993, p. 166sq.

¹¹ Corneliu Pădurean, *Populația comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, 2003, p. 268, Tabelul nr. 66.

categoriile sociale ce necesitau sprijin. În cuvântul de deschidere al celei de a treia adunări generale a asociației din 10 mai 1865, episcopul Procopie Ivacicovici, președintele societății, atrăgea atenția asupra educației tineretului care trebuie încurajat cu burse pentru desăvârșirea studiilor: „Nimic nu poate fi mai folositor pentru națiunea noastră decât creșterea tinerimii... care e speranța unui viitor mai ferice, căci prin creșterea tinerimii se câștigă cultura poporului”¹².

În același timp, preoțimea, dincolo de participarea în număr mare la adunările generale anuale ale asociației, a susținut efectiv amplele acțiuni lansate. Astfel, preoțimea s-a implicat în activitățile de alfabetizare și culturalizare al țăranilor, de combatere a alcoolismului și de ridicare a nivelului de igienă, de colectare a informațiilor istorice și etnografice pentru elaborarea monografiilor sătești etc., completând aria dialogului cultural-național-social la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Discursul episcopului Ioan Mețianu, președintele Asociației naționale arădane cu prilejul adunării generale din 31 decembrie 1895 este extrem de revelator în acest sens: „Știți și dumneavoastră că poporul este baza oricărei inteligențe...că slăbind acea bază slăbește rezistența noastră, și că în măsura ce se va cultiva poporul, în aceea se va întări și el și noi, inteligenții lui”¹³. În fond, acțiunile instituției culturale din Arad se încadrează exemplar în ceea ce strategia oricărei componente instituționale a societății civile moderne o avansa: educarea civică și politică a mulțimii pentru a transforma grupurile de cetățeni în actori pe scena vieții comunitare, publice.

„Societatea de lectură a teologilor” români din Arad, înființată în 26 octombrie 1867 (transformată ulterior după unificarea Institutului Teologic cu Preparandia în „Societatea de lectură de la Institutul pedagogic-teologic românesc greco-ortodox”), având în frunte de-a lungul vremii personalități marcante precum Constantin Gurban, Vasile Mangra etc., a activat nu doar în sensul pregătirii profesionale a viitorilor preoți și învățători, dar și în plan literar-științific. Acestei societăți i se datorează apariția la Arad a mai multor reviste literare: *Speranța*, *Lumina*, *Deprinderea*, *Chemarea* etc. Firește, dincolo de promovarea unor talente literare locale ori preluarea unor creații ale scriitorilor din România sau din alte țări, publicistica literară patronată de această asociație a îndeplinit un rol deloc minor în direcționarea opiniei publice românești arădene, în conturarea unei viziuni coerente asupra priorităților societății românești din dubla monarhie.

Nu lipsită de importanță în ansamblul societății civile românești din Arad a fost și Reuniunea învățătorilor arădeni, constituită la 20 aprilie 1872, al cărei președinte a fost ales Vincențiu Babeș. Dincolo de stimularea perfecționării profesionale a învățătorilor români din cuprinsul protopopiatelor ortodoxe arădene (editarea de manuale, înființarea de biblioteci sătești, organizarea de activități practice etc.), Reuniunea s-a remarcat și prin inițierea unor acțiuni cu caracter cultural și social în folosul întregii comunități. Prestigiul social al dascălilor era unul deosebit, această categorie profesională susținând constant pe toate planurile modernizarea societății românești. Așa cum s-a observat deja recent, societatea civilă civilă românească din Transilvania, prin numeroasele asociații, societăți și reuniuni a avut menirea de a genera și stimula nu numai procesul de secularizare a ideologiei naționale, dar și acela de modernizare a corpului național, de disciplinare socială¹⁴. Aici trebuie să accentuăm rolul imens pe care l-au jucat dascălii români în respectivele procese, organizarea lor sub forma reuniunii fiind de natură să eficientizeze implicarea acestora în slujba comunității în care activau.

La 25 martie 1883, sub președinția lui Mircea V. Stănescu a luat ființă la Arad societatea „Progresul”, prima asociație a meseriașilor, ucenicilor și calfelor români, care a activat după autodizolvarea sa din anul 1899 în cadrul Asociației naționale arădane. Dincolo de obiective specifice membrilor ei, erau inserate și obiective ce intrau în sfera cultural-națională: „sprijinirea industriei profesionale și casnice, acordarea de ajutor în caz de moarte, filantropia morală și

¹² *Telegraful Român*, XIII, 1865, nr. 41.

¹³ Apud. Nicolae Roșuț, „Societăți culturale arădene”, în *Ziridava*, V, 1975, p. 212.

¹⁴ Liviu Maior *Habsburgii și români...*, p. 8

religioasă, conversație culturală”¹⁵. Se știe că dezvoltarea societății civile este asociată de regulă cu existența acelei clase mijlocii (*middle class*) care își permite să se angajeze de pe o anumită poziție economică și culturală în acțiuni specifice. Or, la Arad, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, această clasă mijlocie românească era probabil mai vizibilă decât în alte centre urbane din Transilvania, excepție făcând Brașovul care pierduse însă primatul în viața politică și culturală a românilor din provincie.

O altă instituție importantă rezultată în urma efervescentei asociaționiste a fost „Reuniunea femeilor române din Arad și provincie”, înființată în 31 ianuarie 1884, sub conducerea Herminei Popovici Desseanu, a cărei principală realizare o constituie înființarea în toamna anului 1890 a primei școli de fete în limba română la Arad. Instituția și-a fixat ca obiectiv programatic „educația fetelor pentru a forma din ele mame și soții bune”, însă componenta națională era bine conturată deoarece li se cerea femeilor „să activeze în familie și societate pentru conservarea națională a neamului nostru românesc”. În condițiile regimului dualist, activitatea Reuniunii de femei din Arad, la fel ca organizațiilor similare românești din toată Transilvania, a dobândit un pronunțat caracter național, ideologia acesteia slujind direct idealul mișcării de emancipare și unitate națională, estompând ideile de emancipare socială și politică prezente în Europa vremii. Așa cum remarca o specialistă a problematicii, „fără să abandoneze ideea în sine a emancipării femeii, postulând-o ca o necesitate a progresului civilizației, ideologia respectivă o condiționează de emanciparea prealabilă a națiunii, la care este chemată să contribuie și mișcarea femeilor”¹⁶.

Toate aceste asociații și instituții rezultate în urma apariției și dezvoltării societății civile românești în Arad au fost susținute exclusiv prin donații private și prin cotizațiile membrilor. Ele au fost forme de asociere bazate pe criteriile etnic și social-profesional, având la bază voluntariatul și dorința implicării în comunitate pentru progres material, social, cultural și nu în ultimul rând național. În concluzie, integrarea masivă a mai tuturor categoriilor sociale românești din Arad în dialogul societate-cultură-naționalitate, realizat prin intermediul asociațiilor ce au funcționat în timpul dualismului, reprezintă o dovadă de necontestat a dinamismului politico-național manifest la nivelul tuturor structurilor socio-profesionale în rândul națiunii române din Transilvania în preajma izbucnirii primei conflagrații mondiale. În general, în deceniile premergătoare războiului, nu numai în Transilvania, dar și în teritoriile românești extracarpătice, la sfârșitul secolului al XIX-lea au sporit categoriile sociale legate de ocupații industrial-comerciale, credit etc., reducându-se corespunzător ponderea populației active din domeniul producției primare. Este un lucru comun faptul că în general în societatea civilă s-au implicat exponenți ai unor categorii socio-profesionale altele decât țărănimia. Un rol considerabil în procesul tranziției structurii socio-profesionale a Transilvaniei de la un model cvasiagrar spre unul agrar-industrial au avut, în deceniile anterioare Unirii, școala și progresele obținute în alfabetizarea și ridicarea nivelului de instrucție al populației. Fără a intra în detaliile acestei probleme, arătăm doar că la 1869 știau citi și scrie în provincie un număr de 311.847 de locuitori, reprezentând 13%, în timp ce la 1910 dispuneau de aceste facultăți intelectuale 823.053 de locuitori (28,3%)¹⁷. Dublarea în decurs de patru decenii a populației instruite (bineînțeleș, cu grade diferite de pregătire) a reprezentat cadrul care a permis adoptarea și înmulțirea profesiilor specifice economiei deschise, capitaliste: funcționari în justiție, armată, administrație, sistemul bancar, comerț, sănătate, intelectuali etc. și implicit lărgirea bazei de recrutare pentru cei angajați în diferite structuri organizaționale ale societății civile. În preajma izbucnirii războiului, cu toate discrepanțele ce mai existau în provincie, Transilvania se afla în mod ireversibil pe drumul către o societate modernă, cu o structură ocupațională ce învedera

¹⁵ Octavian Lupaș, *M.V. Stănescu (1841-1888)*, Arad, 1936, p. 52.

¹⁶ Simona Stiger, „Mișcarea feministă românească din Transilvania (1850-1914)”, în Ghizela Cosma, Enikő Magyar-Vincze, Ovidiu Pecican (editori), *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*, Cluj, 2002, p. 266.

¹⁷ Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca, 2000, p. 235.

progresele remarcabile înregistrate în cele șase decenii trecute de la desființarea relațiilor feudale. Prin urmare, și societatea civilă românească reflecta atare parcurs.

Societățile culturale și instituțiile profesionale amintite anterior se originează în primul rând în evoluția spre modern a societății românești din Imperiul Austro-Ungar, în condițiile existenței dominației străine care nu o dată s-a dovedit a fi intolerantă față de manifestările în spirit național ale românilor. Fără îndoială însă, dincolo de componenta națională pe care au exprimat-o, ele au reprezentat o veritabilă societate civilă românească, în cadrul căreia au fost abordate și avansate probleme extrem de acute privind societatea vremii în general (emanciparea femeii și extinderea dreptului de vot asupra femeilor, votul universal, protecția socială a lucrătorilor industriali, combaterea unor fenomene asociale precum analfabetismul și alcoolismul, susținerea unor drepturi profesionale specifice etc.). Ca un amănunt deloc lipsit de importanță pentru problematica tratată aici, faptul că în majoritatea acestor instituții ale societății civile arădene (dar și la nivelul întregii Transilvanii) avocații erau prezenți în număr mare, le-a conferit nu numai un prestigiu social sporit, dar și posibilitatea susținerii materiale a multor inițiative¹⁸.

Firește, ampla solidaritate general românească ce s-a manifestat cu multă vigoare în toamna anului 1918 se datorează, în bună parte, și activităților lansate în cele mai bine de cinci decenii de existență de asociațiile profesionale și instituțiile culturale de la Arad, care au promovat cu consecvență idealul unității naționale. Aportul pe care societatea civilă românească l-a avut în procesul renașterii naționale a românilor din Transilvania în epoca modernă a fost recunoscut și apreciat ca atare de întreaga clasă politică românească. În apelul din 7/20 noiembrie 1918 de convocare a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia era prevăzută în mod expres prezența ca delegați aleși ai reprezentanților Asociației naționale arădene: „La adunare vor lua parte... câte 2 exmiși ai societăților culturale (Asociațiune-ASTRA, Fondul de teatru, Asociațiunea arădeană etc.”, ceea ce semnifică recunoașterea importanței cultural-naționale a acestei instituții¹⁹. În memorabila zi de 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia, au fost prezenți delegați din partea principalelor instituții și asociații care au constituit societatea civilă românească din Arad. Astfel, Asociația națională arădană a trimis 2 delegați, Reuniunea femeilor române din Arad 3 delegați (Eugenia Cicio-Pop, Elena Goldiș, Adriana Ispravnic), Societatea fondului pentru ajutorarea ziariștilor români din Transilvania, Banat și părțile locuite de români din Ungaria 2 delegați (N. Mihulin, Silviu Bejan), Reuniunea învățătorilor de la școlile populare confesionale greco-ortodoxe din protopopiatele arădene 2 delegați, Societatea studenților de la Institutul Teologic greco-ortodox român din Arad 2 delegați, societatea sportivă „Gloria” 1 delegat (Sabin Moldovan) etc. Fără să fi avut amploarea societății civile din alte părți ale monarhiei austro-ungare, mișcarea asociaționistă românească din Arad a reprezentat o componentă deloc neglijabilă în procesul modernizării societății românești din zonă și în afirmarea identității naționale. Prin rândurile de față, am încercat doar să atragem atenția asupra unui subiect care așteaptă să fie explorat în toată magnitudinea sa.

¹⁸ Dan Demșa, „Avocații români arădeni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în Camil Petrescu (coord.) *Societate și civilizație în Banatul istoric*, Timișoara, 2003, p. 147sqq.

¹⁹ Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri (coord.) *1918 la români. Documentele Unirii*, vol. VIII, București, 1989, p. 6.

BIBLIOGRAFIE

1. Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968.
2. Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București, 2006.
3. Ioan Bolovan, *Asociația națională arădană pentru cultura poporului român, 1863-1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994.
4. Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873*, București, 1995.
5. *1918 la români, Documentele Unirii*, vol. VIII-X, coord. Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, București, 1989.
6. Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*, Iași, 2002.
7. Alexandru Roz, *Aradul – cetatea Marii Uniri*, Timișoara, 1993.
8. Vasile Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului (1867-1918)*, Timișoara, 1978.
9. Nicolae Roșuț, „Societăți culturale arădene”, în *Ziridava*, V, 1975.
10. Corneliu Pădurean, *Lexicul politic românesc din Transilvania la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*, Arad, 2004.
11. Simona Stiger, *Asociaționism și emancipare în Transilvania până la primul război mondial*, Arad, 2001.
12. Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Cultura civică. Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*, traducere și studiu introductiv Dan Pavel, București, 1996.
13. http://www.fndc.ro/comunitate/societatea_civila.html
14. http://en.wikipedia.org/wiki/Civil_society
15. *Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Arad, 1999.
16. Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, 1986.
17. Sergiu Tămaș, *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*, București, 1993.
18. Dan Demșa, „Avocații români arădeni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în vol. *Societate și civilizație în Banatul istoric*, volum îngrijit de Camil Petrescu, Timișoara, 2003.
19. Petre Dan, *Asociații, cluburi, ligi, societăți. Dicționar cronologic*, București, 1983.